

*Едуард Петровський
(Одеса)*

**Документи архівно-слідчих справ
як джерело вивчення методів провадження
слідства органами НКВС на Одещині
в період «великого терору» 1937–1938 рр.**

Petrovskiy E. The documents of criminal cases as the source for study of investigatory methods used by administrative department of the NKVD in Odesa region during «the great terror» of 1937–1938.

Based on source study analysis of criminal cases, the author characterized the investigatory methods used by administrative department of the NKVD in Odesa region during «the great terror» of 1937–1938.

Архівно-слідчі справи репресованих у 1937–1938 рр. є найбільшим за обсягом документальним масивом, яким можуть користуватись дослідники «великого терору» (з певними застереженнями, обумовленими чинним законодавством). Справи свідчать, що в ті часи правовий характер і доказове значення слідчих дій звелися нанівець. Їх єдиною метою було отримання зізнань заарештованих у «скоєних» злочинах, а форми і методи здобуття до уваги не бралися. Інформація, що міститься у справах, є унікальною. На нашу думку, жодне інше джерело не містить настільки повної інформації щодо механізмів терору від часу формування компрометуючих певну особу матеріалів до прийняття репресивних рішень.

Дослідженню механізмів здійснення масових репресій в 1937–1938 рр. приділено увагу такими відомими істориками, як С. Білокін, В. Нікольський, Ю. Стецовський, В. Ченцов, Ю. Шаповал та іншими. Вони розглядають їх у контексті законодавчої та нормативної бази каральних органів, соціальної спрямованості репресій, здійснення окремих операцій органами НКВС¹. Доведено, що терор

¹ Білокін С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) Джерелознавче дослідження. – К., 1999; Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Іст.-стат. дослід. – Донецьк, 2003; Стецовський Ю.И. История советских репрессий. – Б. м., 1997. – Т. 1–2; Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930-е годы. – М., 1998; Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993.

мав чітко організований, спланований та регламентований характер. Методи ведення попереднього слідства, форми та масштаби поправа прав людини, норм чинного тоді законодавства ще потребують подальшого вивчення, особливо на регіональному рівні. На цьому зосередилася увага автора даної розвідки.

Політичні репресії щодо мешканців Одещини здійснювалися, головним чином, апаратами УНКВС Одеської області та НКВС Молдавської РСР, райвідділами (РВ) НКВС, дорожньо-транспортним відділом (ДТВ) НКВС Одеської залізниці та його відділеннями (на станціях Котовськ, Помошна, Знам'янка, Роздільна), Одеським морським прикордонним загonom. Крім того, особливі відділи військових округів та флотів СРСР провадили слідство у справах військовослужбовців — вихідців з Одеської області, які проходили службу в різних місцевостях країни. Створені влітку 1937 р. ДТВ НКВС Одеської залізниці та XI відділ УДБ УНКВС Одеської області (обслуговування водного транспорту) підпорядковувалися безпосередньо ГУДБ НКВС СРСР².

Для проведення масових арештів 1937–1938 рр. співробітники НКВС отримали дозвіл на спрощений порядок ведення слідства і суду. Величезні масштаби репресій, шалений темп здійснення арештів та винесення вироків, низький рівень освіти більшості чекістів, їх бажання пришвидшити свою кар'єру створювали умови для масових фальсифікацій в процесі провадження слідства.

Показово, що в багатьох випадках у матеріалах слідства формула звинувачення не конкретизувалась (наприклад, «займався контрреволюційною діяльністю», «соціально небезпечний елемент»). Прагнучи створити якусь видимість доведення провини арештованого, слідчі наповнювали справу лише тими документами, які компрометували його. Про достовірність інформації, викладеної в матеріалах слідства, не піклувалися, факти не перевіряли, а у якості доказів використовувалися навіть чутки.

Оперативні накази НКВС СРСР та НКВС УРСР вимагали швидкого провадження слідства у справах, в окремих випадках ставили перед підлеглими конкретні цифри (ліміти) здійснення арештів. Тому співробітники місцевих органів держбезпеки не виконували радянських законів, які зобов'язували провадити допити звинуваченого за суттю справи, вести протоколи, пред'являти звинуваче-

² *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник. – М., 1999. – С. 41.

ним всі матеріали слідства, складати обвинувальні висновки й надавати їх копії звинуваченим³. Зокрема, перетворилось на систему порушення закону щодо обов'язкового ведення протоколів допитів. Слідчі не записували повністю питання й відповіді у процесі допиту, змінювали зміст заяв арештованих. У протоколах допитів майже ніколи не зазначалися час початку й закінчення допиту. Навіть та незначна кількість протоколів, де віднайшлася така інформація, свідчить, що в процесі багатогодинних допитів відбиралася лише та інформація, яка відповідала схемі слідства. Обсяг протоколів із зізнаннями арештованих становить часто-густо кілька десятків сторінок, у той час, як із запереченням вини, — переважно, одну–дві сторінки.

З метою наукової реконструкції механізмів масових репресій дослідники намагаються аналітично відтворити хід ведення слідства, варіанти поведінки слідчих й звинувачених, етапи фальсифікації матеріалів. Утім, немає однозначної відповіді на питання, коли починалися допити арештованих, який відсоток протоколювався. Так, Р. Подкур відмічає: «Характерно, що більше ніж в 70 % опрацьованих нами справ допити заарештованого розпочиналися не одразу після арешту, а через кілька днів, тижнів, а в крайніх випадках навіть місяців. В такому разі можна припустити, що перші допити або не протоколювалися, або ж заарештований у невідомості в багатолюдній камері тривалий час очікував своєї долі»⁴.

Наш аналіз підтверджує цей висновок: після доставляння до в'язниці арештований міг бути викликаний на допит одразу, але траплялись випадки, коли він чекав кілька днів або тижнів, без висування звинувачення зі сторони слідства. Важливо прослідкувати, коли з'являвся перший «зізнавальний протокол». Іноді він датований наступним днем після арешту, іноді складався слідчим через кілька днів, тижнів, місяців.

Утім, заяви репресованих, їхні касаційні скарги, листи, що містяться у справах, свідчать: відразу після арешту слідчі активно «працювали», тобто застосовували катування, образи, погрози, очні ставки з морально зломленими людьми, які надавали необхідні слідству зізнання. Це далеко не повний перелік брудних методів, які мали зламати волю до спротиву діям слідства. Якщо

³ *Стецовский Ю.И.* Вказ. праця. – Т. 1. – С. 335.

⁴ *Подкур Р.Ю.* За повідомленнями радянських спецслужб. – К., 2000. – С. 131.

не було необхідних показань, то протокол часто взагалі не вівся. Наприклад, перший протокол допиту Є. Єждіна запроTOCOLьований лише через 46 діб після арешту. У ньому він визнав участь в двох організаціях — «контрреволюційній шпигунсько-повстанській» та «контрреволюційній військово-повстанській», які нібито існували на території Молдавської АРСР⁵. Перший протокол допиту С. Урсула датований 52-м днем його арешту. Цього ж дня «трійка» НКВС МАРСР у ході виконання наказу № 00447 визначила йому вищу міру покарання. Обвинувальний висновок виявився складеним за п'ять днів до протоколу допиту⁶. Ф. Кучера арештували у ніч з 13 на 14 липня 1938 р., а вперше викликали на допит 26 вересня 1938 р., тобто через 74 дні⁷.

Аналіз архівно-слідчих справ надає змогу порівняти кількість проведених допитів та наявних протоколів. Наприклад, у справі А. Брейтмана збереглася довідка за підписом коменданта Одеського УНКВС Лелеткіна про виклики звинуваченого на допити⁸. Від 1 до 21 грудня 1936 р. його допитували 33 рази, у 14 випадках двічі на день. У справі наявні лише 2 протоколи від 1 та 8 грудня 1936 р. Протягом майже місяця арештований відмовлявся обмовляти себе, визнати висунуті звинувачення. Хоча таких справ зустрічається обмаль, вони надають змогу висунути припущення, що ситуація з А. Брейтманом була типовою для арештованих, які не давали зізнань.

Російський дослідник О. Ватлін підмітив, що в архівно-слідчих справах є так звані «особові справи заарештованих», які, на його думку, потрапили туди випадково, внаслідок хаосу в процесі формування справ у 1937–1938 рр. Вони містять інформацію щодо перебування арештованих під вартою у процесі провадження слідства, зафіксовано всі їх виклики на допити тощо⁹. Зауважимо, що в архіві УСБУ по Одеській області у ході роботи з архівно-слідчими справами таких «особових справ» виявлено не було, що пояснюєть-

⁵ ГДА СБ України, Одеса, ф. П (фонд припинених справ), спр. 12321-п, арк. 29.

⁶ Там само, спр. 11129-п, арк. 45–50, 51, 52.

⁷ Там само, спр. 566-п, арк. 97–97 зв.

⁸ Там само, спр. 4475-п, т. 1, арк. 139.

⁹ Ватлин А.Ю. Архивно-следственные дела УНКВД Московской области как источник по истории «массовых операций» 1937–1938 гг. // Материалы к семинарам-тренингам: Сб. матер. для участников партнерской сети проект «Возвращенные имена». – Н. Тагил, 2002. – С. 200.

ся або їхньою відсутністю при формуванні справ, або попереднім вилученням, перш ніж надати дослідникам.

Фабрикація протоколів допитів була звичайною практикою конкретних виконавців масових репресій. Вдень вигадували протоколи допитів, вночі, застосовуючи моральні й фізичні засоби впливу на арештованих, змушували їх підписувати¹⁰. Сфальсифіковані протоколи допитів та очних ставок підписувалися підслідними з різних причин. Психологічний тиск на заарештованого починався від моменту арешту і тривав на всіх етапах слідства. В суспільній думці постійно закріплювалася думка, що органи НКВС ведуть боротьбу з ворогами народу, троцькістами, контрреволюціонерами тощо. Впевненість населення у правильності такої політики була високою, що створювало у арештованого додаткове нерозуміння ситуації, стрес, розгубленість. Як правило, арешти відбувалися вночі у вигляді утаємниченої акції, що давало додаткові психологічні переваги слідчим.

На здійснення психологічного тиску співробітників НКВС націлювали спеціальні посібники. В одному з них говорилося: «Не можна дати звинуваченому перевагу над собою... Необхідно в процесі слідства тримати звинуваченого в руках. Адже це серйозна боротьба з ворогом, в якій ви повинні його викрити та привести до тям»¹¹.

Більшості допитуваних пропонували за свідчення зберегти життя та звільнити. Якщо людина не погоджувалася, їй погрожували розстрілом, застосуванням катувань, організацією побиття в камерах, арештом і висланням до концтаборів дітей, батьків та інших близьких родичів¹². Особливою формою пресингу слідчого була апеляція до патріотизму та більшовицької совісті звинувачених. Багатомісячне перебування у камерах призводило до психологічного «зриву» й бажання швидше завершити слідство. Більшість заарештованих вірили, що вдасться розкрити «правду» на суді.

Підкреслимо, що співробітники НКВС зробили звичайною практикою застосування методів фізичного впливу. Заступник наркома внутрішніх справ СРСР М. Фриновський після арешту в 1938 р. свідчив: «Допити починались, як правило, із застосування фізичних методів впливу, які продовжувались до тих пір, поки

¹⁰ *Ватлин А.Ю.* Вказ. праця. – С. 196; ГДА СБ України, Одеса, ф. П, спр. 7151-п, арк. 184.

¹¹ *Стецовский Ю.И.* Вказ. праця. – Т. 1. – С. 184.

¹² ГДА СБ України, Одеса, ф. П, спр. 6053-п, арк. 65.

заарештовані не давали необхідних зізнань. Їх пояснення не перевірялись, не ліквідовувались серйозні протиріччя у свідченнях звинувачених та свідків. Арештованих готували до очних ставок, обговорюючи питання й відповіді на них...»¹³. Чекістів націлювали на це настанови вищого політичного керівництва СРСР. Так, у шифровці ЦК ВКП(б), надісланій в січні 1939 р. в ЦК компартій союзних республік, крайкоми, обкоми партії, говорилося: «ЦК ВКП(б) роз'яснює, що застосування фізичного впливу в практиці НКВС, починаючи з 1937 р., було дозволено ЦК ВКП(б)... Відомо, що всі буржуазні розвідки застосовують методи фізичного впливу проти представників соціалістичного пролетаріату, до того ж застосовують його в самих потворних формах. Питається, чому соціалістична розвідка повинна бути більш гуманною в ставленні до запеклих ворогів робітничого класу і колгоспників. ЦК ВКП(б) вважає, що метод фізичного впливу повинен застосовуватися і надалі, як виключення, до справжніх ворогів народу, що не роззброїлись, як припустимий і доцільний метод»¹⁴.

Фізичні методи впливу на заарештованих використовувались слідчими на всіх етапах так званого «дізнання». Вони набули жахливих і потворних форм: застосовувались «стійки» і «конвеєр», тобто така система допиту, коли арештований допитувався кількома слідчими по черзі до втрати свідомості. Наприклад, П. Сущана, який працював головним інженером першого пивоварного заводу в Одесі, арештували 8 квітня 1938 р. У 1956 р. він свідчив про хід слідства: «Слідчий Афонін протягом перших трьох діб безперервно тримав мене на ногах. Ці три доби мені не давали ні їжі, ні води. Я втрачав свідомість і падав, але мене починали бити, плювати в обличчя. Слідчий Майський бив мене каблуками в спину і живіт. В побитті брав участь також слідчий Берензон. Мене обливали водою і знову ставили на ноги. Через три доби мені дали пару годин відпочити, а після цього слідчий Афонін почав умовляти, щоб я визнав себе винним в контрреволюційних злочинах, тоді поїду на північ будувати заводи, а інакше вони

¹³ О так называемом «Антисоветском правотроцкистском блоке». Справка Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС // Известия КПСС. – 1989. – № 1. – С. 118.

¹⁴ Бетеев В.И., Панов В.Д. Оправданию не подлежит. – М., 1989. – С. 13; Реабилитация: Политические процессы 30–50-х годов: Сб. – М., 1991. — С. 40–41. (Переклад автора статті – *Ред.*)

доб'ють мене, свободи я вже не побачу і піду в могилу. Я продовжував заперечувати свою вину, і тортури, побиття та приниження знову продовжились»¹⁵. Подібні факти застосування слідчими методу «стійок» і «конвеєру» зустрічаються в матеріалах багатьох архівно-слідчих справ¹⁶.

Моральне і фізичне виснаження арештованих досягалося слідчими шляхом постійних викликів на допити. Заарештованого Г. Ключко одразу після доставки у в'язницю протягом усього слідства викликали на допити, даючи спати лише кілька годин на добу¹⁷. Заарештованих, які не давали зізнань, садили в одиночні камери, де вони перебували кілька місяців. Перед допитом їх саджали у т.зв. «шафи», де вони, нерухомі, годинами чекали подальших дій слідчих¹⁸. Тортурами можна вважати багатогодинні перебування заарештованих в літній час у зачиненому автомобілі, так званому «собачнику», який доставляв їх на допит з в'язниці¹⁹.

Прояви брутального свавілля і тортур при провадженні попереднього слідства вражають жорстокістю, аморальністю, цинізмом, зневагою до людської гідності. Кожна з розповідей репресованих, яким судилося пережити трагічні роки, а в 1950-х рр. давати свідчення про арешт, слідство, винесення рішення і відбуття покарання, сповнена трагізму. Наприклад, заарештованого прокурора Одеси М. Літінського слідчий Цирульницький двічі роздягав до нижньої білизни і водив в підвал на розстріл, вимагаючи підписати протокол з показаннями про участь у контрреволюційній організації. В останній момент Літінський обіцяв це зробити, його повертали в кабінет слідчого, а після чергової відмови тортури продовжувались. Йому не давали води, попередньо нагодувавши солоною їжею, влаштовували провокації: за дверима кабінету, де проходив допит, інсценували голос матері, яка благала сина підписати показання²⁰.

С. Шпак про застосовані до нього методи фізичного впливу свідчив: «Слідчий Абрамович плював мені в рот, Мошковський в цьому був помічником Абрамовича. Це було для мене найбільш принизливим і самим знущальним ставленням. Мене змушували

¹⁵ ГДА СБ України, Одеса, спр. 7131-п, арк. 37–38.

¹⁶ Там само, спр. 7076-п, арк. 119; спр. 9332-п, арк. 53.

¹⁷ Там само, спр. 9332-п, арк. 55.

¹⁸ Там само, спр. 7131-п, арк. 39.

¹⁹ Там само, спр. 7151-п, арк. 187.

²⁰ Там само, спр. 7076-п, арк. 125.

сидіти на краю стільця до тих пір, поки не опухали руки і ноги. Також морили голодом і не давали спати кілька днів»²¹.

Постійним явищем було використання слідчими нецензурної лайки, принижень, деякі з них називали арештованих не інакше як «фашисти». М. Тягін заявляв арештованим особам єврейської національності: «Ти єврей, отже пиши, що ти сіоніст, інакше заставлю писати, що ти шпигун». Його помічник Скопіс, катуючи в'язнів, твердив: «Будем бити, поки не станеш контрреволюціонером»²². Слідчий Афонін привчав заарештованих до того, що вони не мали права сказати «ні». Щоразу, коли звучало «ні», їх починали жорстоко бити Майський, Берензон або інші співробітники НКВС, яких спеціально запрошував Афонін²³. Їх колега Абрамович погрожував заарештованим, які відмовлялись підписувати протокол допиту про їх участь в контрреволюційній організації: «Подивимось, якщо тебе поведуть в підвал на розстріл, ти будеш готовий писати показання своєю кров'ю, але тоді буде пізно»²⁴.

Слідчий Кордун говорив заарештованим: «Ворог ви чи ні, звідси вам не повернутись, органи не помиляються, тих, хто повернувся, ви не бачили і не побачите»²⁵. При цьому наводились приклади із тими заарештованими, які померли під час слідства.

У заяві від 17 вересня 1938 р. на ім'я Й. Сталіна професор Чернявський писав, що «на допитах в Одеському УНКВС його били стільцем по голові, по статевих органах, тримали 18 годин на ногах без сну і їжі, били головою об стіну, плювали в обличчя, тримали п'ять днів в карцері»²⁶.

Завідуючий відділом культури газети «Чорноморська комуна» М. Едельман свідчив, що на допиті в 1938 р., крім побиття, слідчі кричали йому в обидва вуха через паперові рупори, гасили об його вуха цигарки, скидали гарячий попіл за комір²⁷.

В Одеському УНКВС слідчі активно використовували кімнату № 110, яку натоплювали наче парильню і закривали там заарештованих, попередньо тепло їх одягнувши в хутро із закриттям обличчя. Після кількох годин, проведених у стоячому положенні,

²¹ ГДА СБ України, Одеса, спр. 7151-п, арк. 187.

²² Там само, спр. 7076-п, арк. 120.

²³ Там само, спр. 7131-п, арк. 38.

²⁴ Там само, спр. 7151-п, арк. 187.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само, спр. 5321-п, арк. 155–159.

²⁷ Там само, арк. 374–375.

люди починали втрачати свідомість і падати. Цього чекали слідчі, які вривалися до кімнати, починали бити, вимагаючи зізнання²⁸.

В. Сальников, який перебував на чекістській роботі з квітня 1938 р., на допиті 1955 р. у якості свідка розповідав: «... фізичні і психічні методи впливу в УНКВС по Одеській області широко застосовувались всіма слідчими і не лише в процесі слідства, але і після його закінчення, безпосередньо перед судом. Таким чином вони домагалися, щоб звинувачені підтверджували в суді свої показання, надані на попередньому слідстві»²⁹.

Слідчі діяли не лише на власний розсуд. Принагідно зауважимо, що державний терор в часи «великого терору» проявився у плануванні масових репресій, встановленні фіксованих лімітів на осіб, що підлягали арешту, визначенні їх кількості для репресій по першій і другій категоріях, централізованому встановленні кількості справ, які мали бути розглянуті «трійками». Процес нищення людей власної країни прирівняли до звичайної роботи фабрик і заводів, де діяли норми виробництва, зустрічні плани і соціалістичне змагання. Так, перед працівниками органів НКВС ставилися відповідні норми роботи з написання довідок на арешти, заповнення анкет, складання обвинувальних висновків, отримання зізнань заарештованих і кількості названих ними учасників організацій.

Колишній секретар Зельцького РВ НКВС Є. Константинова на допиті 1 серпня 1939 р. повідомила, що в березні–квітні 1938 р. її колеги Константинов, Шварцман, які буди задіяні при провадженні слідства, отримали вказівку від свого начальника Л. Леонтьєва, домагатися від кожного арештованого називати як учасників контрреволюційних організацій не менше 20 осіб. На виконання цих вказівок і були спрямовані слідчі дії по справах³⁰.

В результаті звичайною стала практика, коли слідчі жорстокими тортурами «вибивали» показання на широке коло осіб, ретельно відбирали названі прізвища, складалі списки скомпрометованих осіб, пов'язували їх спільною діяльністю в протоколах допитів і, таким чином, формували склад сфабрикованої організації.

Так, слідчий Н. Шаповалов змусив зізнатись Г. Міллера в співробітництві з німецьким консульством при проведенні контрреволюційної роботи і назвати кілька учасників контрреволюційної

²⁸ ГДА СБ України, Одеса, спр. 7076-п, арк. 119.

²⁹ Там само, спр. 5321-п, арк. 392–394.

³⁰ Там само, спр. 9563-п, арк. 486 зв.

організації. Незабаром з Г. Міллера «вибили» ще 15 відомих йому прізвищ так званих членів організації. Записавши їх в показання, Н. Шаповалов пішов до начальника РВ НКВС за порадою. Взявши заарештованого для допиту в кабінет останнього, вони домоглися від нього майже 60 «учасників» контрреволюційної організації, які згодом були репресовані за I і II категоріями³¹. Зізнавальні протоколи допитів заарештованих часто-густо налічують багато сторінок і містять перелік десятків прізвищ «учасників» організації. Як приклад, можна назвати справи Б. Малчева, А. Федермана, Л. Мілха³² та багатьох інших.

Досить широко при провадженні попереднього слідства використовувались можливості секретної агентури. До арештованих в тюремні камери підсаджували так званих «квочок» та «штovahців», які вислуховували все, про що говорили в'язні або умовляли їх дати необхідні слідству свідчення. Інколи у ролі «квочок» виступали самі в'язні, які сподівались шляхом доносів на співкамерників поліпшити власне становище. М. Обозний в заяві до ЦК ВКП(б) від 9 січня 1940 р. скаржився, що начальник III відділу Орловський широко практикував використання «квочок» у камерах. Так, на обмовах співкамерників спеціалізувався Луговенко, який систематично давав неправдиві свідчення. Крім самого Обозного, він оббрихав Павлова, Полякова, Кочергіна, Агапова та інших в'язнів з однієї камери³³.

При роботі дослідників з протоколами допитів важливо звертати увагу на те, що зізнання багатьох заарештованих мали бездоказовий і декларативний характер. В ході слідства більшість з них не перевірялась і фактами не підтверджувалась. В тих випадках, коли звинувачені відмовлялись від визнання своєї вини, в протоколах допитів мотиви відмови не викладались. Показання осіб, що проходили у справі, про їх нібито злочинну діяльність записувались в протоколах допитів довільно, в загальній формі, без посилення на конкретні факти і обставини, без зазначення часу подій, що відбулися. Застосовувався метод нав'язування арештованим багатослівних і розпливчатих формулювань.

Слідчі створювали видимість визнання звинуваченим вини. В протоколах допитів практикувалась підміна понять. Зустрічі, часто

³¹ ГДА СБ України, Одеса, спр. 9563-п, арк. 486 зв.

³² Там само, спр. 5064-п; Спр. 9557-п; Спр. 10419-п.

³³ Там само, спр. 677-п, арк. 138–139.

випадкові, двох–трьох людей іменувались зібранням, зустрічі більшої кількості осіб — «нарадами». Листи до родичів із розповідями про власне життя кваліфікувались як передача даних про СРСР за кордон, а наявність у заарештованого радіо давала привід для звинувачень у прослуховуванні виступів лідерів капіталістичних країн, зокрема А. Гітлера, якщо заарештований був німцем. Наявність зброї, навіть подарованої за службу радянській владі, часто ставала приводом до звинувачення у формуванні баз зброї і боєприпасів з метою майбутньої боротьби проти радянської влади.

У багатьох випадках під час провадження слідства чекісти змінювали один одного, особливо тоді, коли справу передавали з одного відділу в інший. У деяких справах слідство вели одразу кілька працівників. Матеріали, оформлені в окремі слідчі справи, могли стосуватись учасників однієї «контрреволюційної організації», фабрикацією якої займалась група оперативних працівників. Звичайно, були співробітники, які займались «вибиванням» зізнань заарештованих. Однак про них ми дізнаємося лише з незначної кількості справ, де репресовані мали можливість оскаржувати рішення або клопотатись про реабілітацію. В інших випадках, а їх більшість, це залишається таємницею.

Притаманними для часів «великого терору» були підготовка і розсилка так званих «провідних протоколів» допитів. При викритті різноманітних «всеукраїнських центрів», розгалужених «контрреволюційних організацій» чекісти намагалися досягти схожості свідчень підсудних з різних областей України. Незнайомі люди, за допомогою слідчих, перетворювалися на тісно згуртовану групу, з чіткою ієрархією керівництва, метою та проведеною роботою для її досягнення. «Провідні протоколи» готувалися в центральному апараті НКВС УРСР і після затвердження розсилалися до обласних управлінь³⁴.

В УНКВС по Одеській області також готувалися приклади протоколів допитів для подальшого їх використання слідчими в тих чи інших справах. «Трафаретні» протоколи допитів мали підготовлені запитання і відповіді, які вимагали від слідчого вказати необхідні дані про заарештованого, відповідні імена і факти, пов'язані з ним. Допит часто перетворювався на здобуття зізнання звинуваченого у заздалегідь написаному слідством протоколі. Часто такі «трафаретні» протоколи допитів готувалися в Центральному арешт-

³⁴ Подкур Р.Ю. Вказ. праця. – С. 132.

ному домі (ЦАД) і вже потім передавались слідчим³⁵. Система допитів в ЦАДі полягала також в тому, що кожному працівнику виділялись дві-три камери, в які ставили по одному арештованому. Він стояв там до тих пір (навіть по 10–15 днів), поки не виявляв згоди давати показання. Цю систему запровадив слідчий Орловський, який понад рік керував слідчою групою в ЦАДі і такими методами сфабрикував низку «резонансних справ»³⁶.

Створення «трафаретних» протоколів допитів відбувалося практично при фабрикації кожної контрреволюційної організації незалежно від територіальної ознаки і кількості учасників. Так, у справі «болгарської троцькістської організації» слідчі Цебриковського райвідділення НКВС під керівництвом Бережного створили загальний трафаретний протокол, куди підставляли різні імена обвинувачених, а на допиті лише примушували його підписати. Ретельний аналіз протоколів допитів І. Грекова, Ф. Іванова, Д. Рогужева, Д. Козалієва, П. Читакова, В. Мельохіної та В. Габера підтверджує їхню ідентичність. Починався такий протокол словами «слідство володіє достатньо вагомими доказами про мою участь в контрреволюційній троцькістській організації, і тому я не хочу, щоб мені були пред'явлені свідчення інших обвинувачених і бажаю розповісти самостійно, не приховуючи жодного факту щодо проведеної як мною, так і іншими учасниками контрреволюційної роботи з тим, щоб отримати деяке пом'якшення покарання»³⁷. Далі вказувався факт вербування, цілі та завдання організації, а також її склад. Такі протоколи допитів відзначалися неконкретністю, не мали жодного епізоду практичної діяльності організації, часто обмежувалися репліками на кшталт того, що «ніяких конкретних завдань я не отримував, але я завжди підтримував контрреволюційні виступи, направлені проти генеральної лінії партії».

Оригінал протоколу допиту має складатися слідчим, який вів справу, однак в умовах 1937–1938 рр. це не виконувалось. Часто «зізнавальні» протоколи допитів були творінням найбільш досвідчених оперативних працівників, яких іменували «літераторами»³⁸. Надрукований під їх диктовку протокол, переписувався іншими співробітниками НКВС або залученими для такої роботи помічни-

³⁵ ГДА СБ України, Одеса, ф. П, спр. 7151-п, арк. 179.

³⁶ Там само, спр. 10203-п, т. 1, арк. 60.

³⁷ Там само, спр. 13122-п, арк. 251–251 зв.

³⁸ *Ватлин А.Ю.* Вказ. праця. – С. 196.

ками. При проведенні масових арештів НКВС МАРСР запровадив практику оформлення слідчих справ на арештованих за допомогою створеної для цієї мети групи «опертехніки», на яку фактично переклали роботу по оформленню важливіших слідчих документів: постанов про взяття справи до діловодства і пред'явлення звинувачення, а також обвинувальних висновків. Їх в масовому порядку складали не слідчі, а «опертехніки», в тому числі машиністки³⁹.

До кінця 1937 р. обов'язковим елементом слідства по всіх категоріях 54 статті Кримінального кодексу були допити свідків. Пізніше у справах про «шпигунство» достатнім вважалось проведення перехресних допитів вже арештованих, а у справах про контрреволюційну агітацію — практика виклику на допити свідків. Через дефіцит часу в практику органів НКВС увійшло використання «штатних свідків». Значно легше їх виявити за допомогою архівно-слідчих справ, представлених низовими структурами (районними відділеннями) каральних органів. Зазвичай для такої роботи притягували представників місцевої номенклатури: голів колгоспів, працівників сільських рад або штатних секретних співробітників НКВС, найчастіше, двірників, голів домоуправлінь тощо. Ці люди десятками підписували власні показання, навіть не читаючи їх.

Доказами співробітництва свідків з органами державної безпеки є повтори в багатьох архівно-слідчих справах одних прізвищ, хоча слід зазначити, що таке співробітництво далеко не завжди було добровільним. Л. Головкова зазначає: «У випадку спротиву або нерішучості до свідків застосовувались засоби залякування та фізичного впливу. Їх навіть, як і звинувачених, ставили на «стійку» на дві і більше діб»⁴⁰. Фактично ми маємо справу з ще однією різновидністю фабрикації звинувачення — надання заздалегідь неправдивим свідченням свідків доказової сили. Використання цих матеріалів в ході слідства і суду «вступало в пряме протиріччя з законом», оскільки ці «свідки», як в принципі і інформатори, «викладали не факти, а думки про умонастрій підозрюваного»⁴¹.

Так, голову колгоспу ім. Тельмана Комінтернівського району Г. Гегеля часто допитували в якості свідка. Він підтверджував

³⁹ ГДА СБ України, Одеса, ф. П, спр. 12321-п, арк. 58–59.

⁴⁰ Головкова Л.А. Особенности прочтения следственных дел в свете канонизации новомучеников и исповедников российских // Альфа и омега. Ученые записки Общества для распространения Священного писания в России. – 2000. – № 4. – С. 211.

⁴¹ Ватлин А.Ю. Вказ. праця. – С. 201.

звинувачення арештованим у проведенні антирадянської агітації. Після арешту, начальник Комінтернівського РВ НКВС Міронов, на допиті 7 травня 1938 р. повідомив, що Гегель вважався вихідцем з куркульської сім'ї та антирадянським елементом і тому під загрозою бути заарештованим давав такі свідчення⁴². В Зельцькому і Карл-Лібкнехтівському районах широко практикувалося використання т.зв. «годових» (етимологія нез'ясована — *Авт.*) або штатних свідків. В кожному з районів було по кілька осіб, які давали стандартні показання на будь-якого арештованого, незалежно від місця проживання. Протоколи допитів таких свідків часто висміював начальник III відділу УНКВС по Одеській області Й. Рібаков, проте всіляко підтримував отримання цих матеріалів з районів⁴³.

Працюючи з архівно-слідчими справами, дослідники вже звертали увагу на невідповідність інкримінованого злочину особистості звинуваченого⁴⁴. Звинувачення рядових колгоспників, робітників, вчителів чи службовців у плануванні і підготовці замаху на керівників партії і уряду масово зустрічаються в архівно-слідчих справах, що, звичайно, є повною нісенітницею і не витримує жодної критики. Подібне зауваження стосується і висловлювань, які слідчі приписували заарештованим, чи відповідей їх або свідків під час допитів. Наявність фразеологічних зворотів, складних політичних (ідеологічних) поєднань термінів чи слів іншомовного походження, які не відповідали загальній ерудиції, рівню освіти або світоглядним переконанням в'язня, яскраво це підтверджують. І навпаки, коли в протоколі допиту заарештованого професора чи доцента вищого навчального закладу знаходимо примітивні односкладні речення зі значною кількістю стилістичних помилок, одразу постає запитання про безпосередню участь у створенні документу працівників слідчого апарату.

Простеження і співставлення окремих сюжетів слідства в межах однієї або кількох суміжних справ має виняткове значення при визначенні достовірності викладеної в архівно-слідчих справах

⁴² ГДА СБ України, Одеса, ф. П, спр. 13253-п, арк. 54.

⁴³ Там само, спр. 16380-п, арк. 248.

⁴⁴ *Пиріг Р.Я., Гранкіна О.В.* Архівно-слідчі справи репресованих як історичне джерело: науково-методичні аспекти використання // *Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання.* — К., 1998. — С. 26; *Подкур Р.Ю.* За повідомленнями радянських спецслужб. — К., 2000. — С. 139.

інформації. Навіть побіжний перегляд справ репресованих громадян засвідчує розбіжності даних відносно часу й осіб процесу вербування. В багатьох випадках заарештований називає свого вербувальника, розповідаючи в деталях, за яких умов це трапилось, а той у власних протоколах допитів про нього навіть не згадує.

Касир Одеського університету А. Трибенко у своїх показаннях від 30 травня 1938 р. розповідав, що у грудні 1937 р. йому вдалося завербувати до лав «Польської військової організації» професора І. Сероглазова, якому було 55–56, а то і всі 60 років. Насправді, І. Сероглазов в грудні 1937 р. перебував у Москві, і у свої 38 років він виглядав навіть молодшим за свій вік. Слідчі подану їм інформацію не перевірили, однак постійно спиралися на ці свідчення під час ведення справи⁴⁵.

Проведення попереднього слідства по справах, незважаючи на однотипність і примітивізм слідчих дій, є індивідуальним для кожної з них по набору методів та ступеню фальсифікації матеріалів. Наявність протоколів допитів звинувачених і свідків, очних ставок, актів експертиз не може гарантувати того, що вони були створені безпосередньо за участю заарештованого по справі або він знав про їх існування. Численними є випадки, коли репресованих не ознайомлювали з матеріалами справи, а про свої звинувачення, статті Кримінального кодексу і визначену для покарання кількість років ВТТ вони дізнавались вже після прибуття до табору.

В ухвалі Військового трибуналу Одеського військового округу від 24 травня 1957 р. повідомлялося, що серед арештованих у груповій справі 65 осіб, яких звинуватили у належності до ПОВ, Фетисов (розстріляний), Залинська і Белий (по 10 років ВТТ) були засуджені без будь-якого слідства. Ні в справі, ні в органах держбезпеки матеріалів слідства не виявлено⁴⁶.

По справах заарештованих членів сімей «ворогів народу», які вже були репресовані, часто заповнювали один-два протоколи допиту і без пред'явлення звинувачення відправляли на розгляд особливої наради⁴⁷. В заяві від 16 травня 1939 р. Г. Попов скаржився, що був заарештований 13 липня 1937 р. Котовським РВ НКВС

⁴⁵ ГДА СБ України, Одеса, ф. П, спр. 3993-п.

⁴⁶ Там само, спр. 12799-п, арк. 27–30.

⁴⁷ Гранкіна О. «Репресувати на підставі наказу наркома внутрішніх справ СРСР...» // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 212.

за порушення паспортного режиму. 17 липня його відправили в Тираспольську в'язницю, де просидів без слідства і допитів до 1 жовтня 1937 р. Тоді ж був відправлений етапом в Бамлаг НКВС Бурято-Монгольської АРСР і лише прибувши в табір дізнався, що отримав 10 років ВТТ по статті «контрреволюція»⁴⁸.

В окремих випадках статус людини в протоколах допитів не конкретизувався або ж допити звинувачених провадили вже після винесення рішення, імовірно наповнюючи справу необхідними матеріалами вже навздогін складеному обвинувальному висновку. Викладача педінституту М. Койнаша арештували 26 грудня 1937 р. Слідство у справі тривало лише один день. 27 грудня «трійкою» було винесене рішення про розстріл з конфіскацією майна, проте після цього 28 грудня його ще раз допитували у якості звинуваченого⁴⁹.

Викладача педагогічного інституту О. Петровича заарештували 26 грудня 1937 р. Попереднє слідство тривало лише один день і вже 27 грудня «трійка» при УНКВС по Одеській області винесла рішення про його розстріл. Протягом однієї доби він допитувався чотири рази. Крім того, слідчі встигли оформити дві очні ставки⁵⁰.

Органи НКВС часто «співпрацювали» з тими установами, де проводились арешти. Вони змушували створювати на місцях своєрідні експертні комісії для перевірки наслідків шкідництва і оформляти висновки у вигляді актів. На чолі таких комісій часто ставили новопризначених керівників — наступників репресованих, які прагнули довести правильність свого підвищення. У серпні 1937 р. таку комісію створили в облвно для перевірки роботи попереднього керівництва — І. С. Ісаєва, Й. Р. Брусиловського, Н. С. Каневського, О. П. Вірського, С. І. Приходько, К. М. Файнберг, Т. М. Внукова. 31 серпня датований «Акт експертної комісії Одеського облвідділу НКВС». У цьому «документі» досить детально розписане «шкідництво» на різних напрямках освітянської політики. Слідчі активно використовували документ у звинуваченнях проти заарештованих⁵¹.

Колишній заступник завідувача відділом культури і пропаганди обкому КП(б)У Р. Ривкіна в 1957 р. розповіла, як складались акти «експертних» комісій: «Обкомом партії виділялися товариші, які

⁴⁸ ГДА СБ України Одеса, ф. П, спр. 19686-п, арк. 36.

⁴⁹ Там само, спр. 9332-п.

⁵⁰ Там само, спр. 5533-п.

⁵¹ Там само, спр. 4821-п, арк. 137–159; спр. 5194-п, т. 1, арк. 97–119.

знайомились в НКВС з показаннями арештованих, що визнали себе винними в належності до контрреволюційної організації і в своїй шкідницькій діяльності. Саме на основі таких свідчень і склалися подібні акти»⁵². Якщо документ не влаштував слідчих, то його розривали на очах у авторів і примушували скласти новий.

В 1937–1938 рр. було репресовано більшість працівників Одеського обласного земельного управління. У якості доказів використовувались акти перевірок всіх його управлінь (зернового, бавовняного, бурякового, ветеринарного, тваринницького, лісового, земельного і племзаготконтори), названі органами НКВС «актами експертизи». Ці акти фабрикувались органами НКВС за участю голови комісії Пархоменка. На допиті в 1955 р. Л. Житомирський, який здійснював перевірку зернового управління ОблЗУ, свідчив: «Після закінчення перевірки я здав Пархоменку всі матеріали, а він відніс їх в управління НКВС. Днів через 4–5 Пархоменко приніс в облземвідділ акт, надрукований в НКВС. Коли я познайомився з цим актом, то з'ясував, що в ньому записано багато такого, про що я взагалі не писав. У зв'язку з цим я відмовився підписати акт, але Пархоменко почав кричати на мене, погрожувати тим, що мене згноять у в'язниці, так як я приховую шкідницьку діяльність ворогів і що в такому випадку я сам шкідник. Пархоменко тримав мене цілу ніч і, погрожуючи усілякими карами, заставив мене підписати акт»⁵³.

Таким чином, у 1937–1938 рр. нехтувалися всі основні права людини. Для органів НКВС арештовані перетворювались на матеріал, який треба переробити на готову продукцію — хоча б на папері показати їх ворожу сутність, злочинні наміри і небезпеку для іншої частини суспільства. Положення закону ігнорувалися у найбрутальніший спосіб. Було запроваджено змагання між відділами і управліннями НКВС по виконанню встановлених «лімітів» та швидкому і оперативному проведенню масштабних «операцій». Проведення попереднього слідства ґрунтувалося, головним чином, на методах погроз, обіцянок, підстав, застосуванні фізичних методів впливу, а часто й звичайної фабрикації та фальсифікації слідчих матеріалів.

⁵² ГДА СБ України Одеса, ф. П, спр. 7131-п, т. 4, арк. 35 зв.

⁵³ Там само, спр. 7737-п, арк. 86.